

2 De praktijk in de Angelsaksische wereld: liberalisering

Hampstead Garden City, Londen

Howards inspiratie

In Howards geboortjaar, 1850, was er met de huisvesting van arbeiders in grote industriële metropolen in Europa veel mis; Engeland liep voorop, vanwege de voorsprong in het industrialisatieproces die het land had op de rest van Europa. Door de massale trek van mensen vanuit het platteland naar de industriële metropolen ontstonden wantoestanden in de huisvesting in de voorsteden die deze bevolkingsgroepen moesten opvangen. Gezinnen moesten genoegen nemen met kleine, bedompte, vochtige en nauwelijks van sanitair of verwarming voorziene woningen. Door de enorme druk op de woningmarkt konden speculatieve huisjesmelkers woekerwinsten maken op dit slechte product. De huurders hielden daardoor te weinig van hun loon over om behoorlijk voedsel te kopen. Door de ondervoeding, krappe huisvesting en de slechte hygiëne lag de de kindersterfte in metropolen zoals Londen en Liverpool boven de 10%.¹

Een antwoord kon niet uitblijven. Ebenezer Howard was een van degenen die met een antwoord kwam. Toen hij *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform* publiceerde (1898) was hij al op middelbare leeftijd. De ideeën voor zijn model vormde hij echter al veel eerder. Howard werd in het centrum van Londen geboren in een gezin met negen kinderen, waarvan er vier vroeg stierven, waardoor hij al vroeg in zijn leven in aanraking kwam met kindersterfte.² Hij bezocht in zijn jeugd diverse kostscholen buiten Londen, waar hij zelf kon ervaren dat de leefomstandigheden daar gezonder waren dan in de metropool. Na zijn schooltijd keerde hij terug naar Londen en ging als klerk in

dienst bij een handelskantoor. Het avontuur lokte echter en in 1871 trok hij naar Amerika en begon een farm in Nebraska.

Deze onderneming mislukte, waarop hij naar Chicago trok en daar weer administratief werk ging doen om aan de kost te komen. Hij bleef daar tot 1876. De jaren in Amerika zijn sterk vormend voor hem geweest. In Amerika bestonden in die tijd enkele honderden experimentele 'home colonies', geïsoleerde nederzettingen van idealistische en religieuze groeperingen, verspreid van New England tot in Texas. Trefwoorden die de sociale grondslag van deze kolonies typeren waren: gemeenschappelijk bezit, wederzijdse hulp, vrijwillige vereniging en harmonie met de natuur. De stichters hoopten dat de talrijke lokale initiatieven zich aaneen zouden sluiten tot een 'co-operative commonwealth' die de heersende kapitalistische orde op termijn zou gaan verdringen.

Een van die kolonies was Hopedale (Massachusetts), rond 1850 gesticht door Adin Ballou, een toonaangevende priester in de Universalist Church. Hopedale was een broedplaats voor onder meer alternatieve geneeskunde, voedingshervorming en spiritualisme. Hopedale bracht een spiritueel medium voort, Cora Richmond. Howard maakte in 1875 een optreden van haar mee in een kerk van de First Spiritual Society of Chicago en was daar sterk van onder de indruk. Zijn geloof in de christelijke moraal was tanend en het moderne spiritualisme gaf hem een nieuw richtsnoer voor zijn spiritueel leven.

Terug in Londen kwam hij als stenograaf in dienst van de overheid. Zijn ware roeping was echter die van sociaal hervormer. In het conservatieve milieu waarin

hij door zijn werk verkeerde, kreeg hij weinig mogelijkheden om daar uiting aan te geven. In 1879 vielen werk en roeping even samen: hij reisde toen met een parlementaire commissie als intern verslaggever naar het platteland van Ierland, waar hij enorme armoede en sociale misstanden aantrof. Aanleiding van de reis was het pachtersoproer dat was uitgebroken naar aanleiding van uitzettingen van pachters door hun landeigenaar. Het onrechtvaardige landeigendomssysteem en het slechte economische functioneren van het platteland maakten indruk op Howard en brachten hem op de gedachte dat iedere sociale hervorming zou moeten starten bij hervorming van het landeigendom.

Cora Richmond kwam regelmatig naar Engeland, waardoor Howard contact bleef houden met de spiritualistische beweging rondom haar. Zo ook in 1881, bij welke gelegenheid zij Howard toevertrouwde: "You have a message to give the world."³

In 1882 kwam de Amerikaanse landhervormer Henri George naar Engeland, schrijver van het boek *Progress and Poverty*. Hij wees in zijn publicatie en zijn optredens met een beschuldigende vinger naar de landspeculatie in grote steden. Hij stelde dat arbeidersgezinnen voor een slechte eenkamerwoning in een industriële metropool als Londen een bedrag betaalden waarvoor dezelfde arbeider in een kleine stad een prima eengezinswoning met eigen tuin zou kunnen huren.

Howard voelde zich door het betoog van Henri George gesterkt in zijn overtuiging dat de crux van de sociale hervorming in de landhervorming lag. Die landhervorming zou dus zowel op het platteland als in de steden de levensomstandigheden sterk kunnen verbeteren.

In 1890 kwam Alfred Marshall met de invloedrijke publicatie *Principle of economics*. Hij kaartte ook het speculatieprobleem aan dat in het toenmalige economische systeem overal optrad waar industrie en mensen opeengehoopt werden op een klein grondgebied. Hij pleitte voor decentralisatie.

Voorbeelden van goede huisvesting voor het personeel van grote fabrieken waren er op dat moment al. Verlichte fabrikanten lieten op diverse plaatsen in Engeland zien hoe zij het gezondheids- en volkshuisvestingsvraagstuk oplosten door rond de nieuwe, gedecentraliseerde fabrieken nieuwe woongebieden op te zetten. Een van de vroegste voorbeelden was

Saltaire van de textielabrikant Titus Salt bij Leeds, opgericht in 1871.⁴ Salt decentraliseerde zijn fabriek naar het landelijk gebied en bouwde er voor zijn personeel woningen bij. Stedenbouwkundig betekende deze woningbouw echter geen werkelijke stap vooruit: de verkaveling kende een vergelijkbare hoge dichtheid en een monotoon aanzien als in de oorspronkelijke industriesteden. In New Earswick bij York (chocoladefabrikant Rowntree), Bournville bij Birmingham (chocoladefabrikant Cadbury) en Port Sunlight bij Liverpool (zeepfabrikant Lever) werd in dit opzicht een belangrijke stap vooruit gezet. De woningdichtheid lag laag (15-25 woningen per hectare), alle woningen hadden ruime tuinen en er was veel aandacht besteed aan de architectuur en het stedenbouwkundig ontwerp. Deze kolonies waren daardoor voorbeelden van een aantrekkelijke en gezonde nederzettingvorm. Zij boden méér dan wat strikt noodzakelijk was voor de lokale samenleving. De kolonies bevatten allerlei voorzieningen voor kunst, cultuur, onderwijs en recreatie. Bournville was daarin het sterkst ontwikkeld. De oprichter (Cadbury) kocht rondom het bouwterrein een extra stuk land aan dat duurzaam onbebouwd zou blijven en als groene gordel zou worden ingericht. Die gordel bood tevens plaats aan een aantal bovenwijkse voorzieningen. De woningbouwprojecten van Cadbury waren bovendien niet exclusief voor diens personeel bestemd: 50% werd vrij op de markt gebracht.⁵

De deugden van dit type modelkolonies werden uitgedragen door de 'Society for the Promotion of Industrial Villages', die in 1886 de publicatie *Industrial Villages: remedy for Crowded Towns and Deserted Fields* uitgaf. De handicap van al deze voorbeelden was dat zij gekoppeld waren aan één grote fabrikant. Dat gaf die fabrikant (te) veel macht over de inrichting van het model en maakte de nederzetting (te) afhankelijk van het economisch functioneren van die ene fabriek.

Uit alle voorbeelden van decentralisatie en kolonisatie die Howard in Amerika gezien had concipieerde hij zijn tuinstadmodel, een omvattend model dat sociale en ruimtelijke principes van de voorbeelden combineerde, en dat niet afhankelijk zou zijn van één fabrikant als grote geldschietter. Van de 'home colonies' in Amerika nam hij de coöperatieve organisatie van het bestuur en de semi-agrarische bestaanswijze over. Van George en Marshall gebruikte hij de prin-

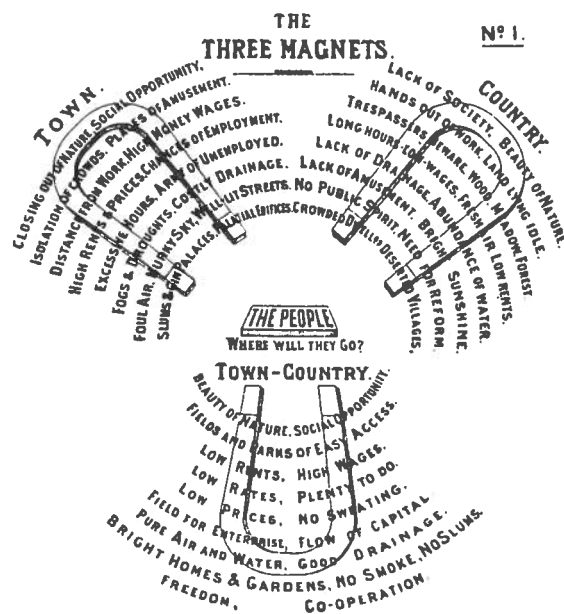
cipes voor landhervorming en decentralisatie. Het resultaat was een 'healthy, natural and economic combination of town and country life' in een nieuwe stedelijke nederzetting. Die nederzetting zou zelfbesturend zijn. De grond en een deel van de gebouwen zou gemeenschappelijk bezit zijn. Bewoners zouden zelf de bestemming van de grond mogen bepalen en mogen beslissen wat er met eventuele winst op de verhuur van grond en gebouwen zou gebeuren. Dat model zou de wereld daadwerkelijk een stap dichterbij de 'co-operative commonwealth' kunnen brengen, die destijds de stichters van de 'home colonies' in New England voor ogen hadden.

Howards model ging qua bevolkingsopbouw uit van een complete dwarsdoorsnede van de samenleving. De 'home colonies' en de 'industrial villages' waren naar zijn smaak te eenzijdig samengesteld naar interesse en beroep, om maar niet te spreken van kolonies in Australië en Nieuw Zeeland, die merendeels uit paupers en criminelen bestonden. Een complex bestuursmodel zoals hij voor ogen had, dat uitging van betrokkenheid en inbreng vanuit een breed spectrum van interesses en vaardigheden van bewoners, zou met zo'n eenzijdig samengestelde bevolking nooit realiseerbaar zijn. Hij greep voor zijn model terug op kolonisatievoorbeelden uit de Romeinse tijd. De Romeinen koloniseerden gebieden met 'een representatie van de donorstaat - kolonisten uit alle gelederen'.⁶ Zij lieten leidersfiguren eerst naar het kolonisatiegebied vertrekken, als kwartiermakers. De lagere klassen die na hen kwamen, hadden daardoor het gevoel dat zij met de maatschappij mee koloniseerden, en niet bij de maatschappij vandaan werden gehaald.

Om het tuinstadmodel te verduidelijken heeft Howard verschillende nederzettingvormen gerepresenteerd in een 'drie magneten model'. De eerste magneet stelt de stad voor, de tweede magneet het platteland en de derde magneet de tuinstad. In het middelpunt van de drie magneten stelt Howard de retorische vraag: "The people; where will they go?" Het antwoord luidt volgens hem natuurlijk: "naar mijn tuinstad!"

Hoe stelde hij zich de kenmerkende eigenschappen van de drie nederzettingvormen voor?

In de stadsmagneet schetste Howard de ongezonde woontoestanden en de opgejaagde stedelijke economie, met zijn lange werkdagen, die weliswaar goed

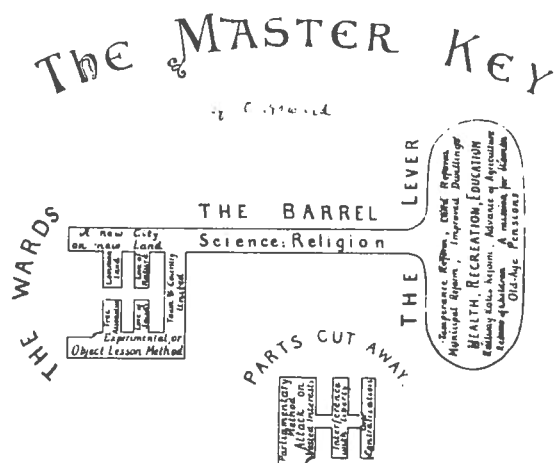

Het driemagnetenmodel van Howard

beloofd werden, maar waar hoge prijzen van huur en levensonderhoud tegenover stonden, en waar 'palatial edifices' (bombastische gebouwen) de uitdrukking vormden van de onmacht van het individu om invloed uit te oefenen op het bestuur. Dit noemde hij de 'push'-factoren, dat wil zeggen de factoren die de stad als nederzettingvorm onaantrekkelijk maken. Daartegenover stonden de 'pull'-factoren: de ontspanningsmogelijkheden, het openbare leven en de verlichte straten schetste hij als 'trekkers' van de stad.

In de country-magneet schetste Howard als aantrekkelijke kanten van het leven op het platteland de frisse lucht en de nabijheid van de natuur. De werkloosheid, de lage lonen en het gebrek aan gemeenschapsleven noemde hij als de keerzijde van die medaille. Howard verheerlijkte het platteland net zo min als de stad, ook het platteland als nederzettingvorm kende 'push'- en 'pull'-factoren. Noch stad, noch platteland was ideaal, maar samen kon het iets moois worden. Howard: "Town and country must be married, and out of this joyous union will spring a new hope, a new life, a new civilisation".⁷

Howard ging ervan uit dat door het huwelijksarrangement tussen stad en platteland een model zou ontstaan dat de sociale en ruimtelijke voordelen, maar niet de nadelen, in zich zou verenigen. Met deze visie

The Master Key

verleidde hij een groep mensen die het model in praktijk wilden brengen en daartoe ook in staat waren. Zo'n demonstratieproject achtte Howard de manier om de oprichting van tuinsteden op gang te brengen. Howard geloofde sterk in een experimentele aanpak. Deze experimenten vormden voor hem de sleutel om te komen tot een betere ruimtelijke ordening. Hij noemde deze sleutel ook letterlijk *the Master Key*.

De 'experimental or object lesson method' vormde een deel van de sleutel, terwijl daarentegen 'parliamentary method' en 'overcentralisation' uit de sleutel zijn weggesneden.

Letchworth, 1903: liberalisering van de sociale doelstelling

"Het is niet te veel gezegd, dat de naam van Mr. Ebenezer Howard, de stichter van de tuinstad-beweging, in de geschiedenis nog met ere zal genoemd worden, wanneer de namen van vele vooraanstaande politici en soldaten voorgoed vergeten zullen zijn, want van hem alleen kan gezegd worden, dat hij in de moderne tijd een stad heeft gesticht, en dat hij niet alleen één stad stichtte maar dat hij door zijn praktische geestdrift en zijn helderziend idealisme de wereld een denkbeeld heeft geschonken, dat in weinige jaren een algehele verandering heeft gebracht in de tot nu toe gangbare methoden van stadsuitbreiding."

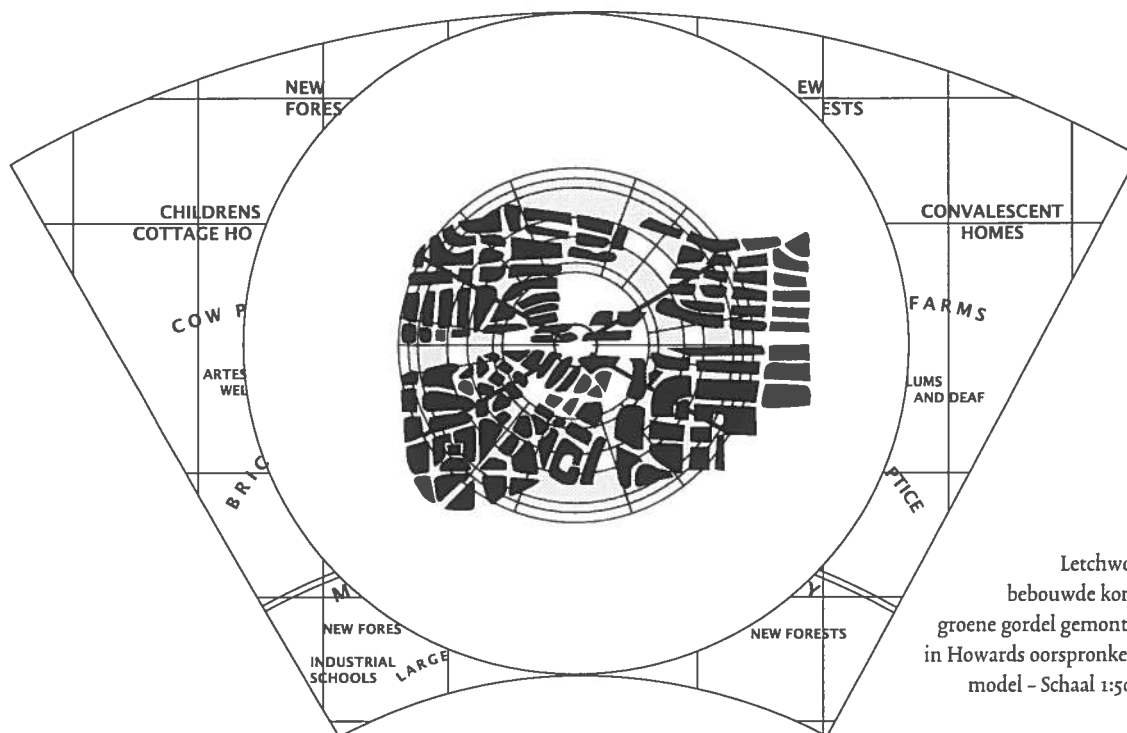
Jan Stuyt, in: *Bouwkundig Weekblad* 1914.⁸

Toen Jan Stuyt in 1914 met een groep architecten uit Nederland door Howard werd rondgeleid in Letchworth, de eerste praktijktoepassing van het tuinstadmodel, 50 km ten noorden van Londen, stonden er ruim 1700 huizen en waren er 30 fabrieken van uiteenlopende soort: een boekbinderij, een drukkerij (Garden City Press), een tapijtweverij en meer van dit soort kleinschalige, schone industrie – precies wat Howard wilde.

Hoe ging de realisatie van deze nieuwe stad nu in zijn werk? De eerste stap was de oprichting van de Garden City Association in 1899. Het doel van deze vereniging was het uitdragen van de tuinstadgedachte onder politici en mogelijke geldschieters. Men wilde daartoe een demonstratieproject realiseren, een sociaal experiment dat de wereld zou laten zien dat het model daadwerkelijk zou functioneren, en betere leefomstandigheden zou bieden dan de metropool op het platteland.

De vereniging had voor de realisatie van dit ambitieuze plan een figuur nodig met goede contacten en vond die in Ralph Neville (1858-1918), jurist en politicus. Neville was liberaal; weliswaar van de linkervleugel, maar niet links genoeg om zich aangesproken te voelen door de gedachten van Howard over een coöperatieve organisatie met medebestuur door de bewoners. Neville verwierf de steun van Lever en Cadbury, twee fabrikanten die al een eigen fabriekskolonie hadden gesticht, te weten Port Sunlight bij Liverpool en Bournville bij Birmingham.⁹ Doordat fabrikanten betrokken raakten bij het project, werd de tuinstadbeweging gewantrouwd door linkse politieke partijen en door de coöperatieve arbeidersbeweging. De liberalisering was echter onontkoombaar. Howard had geen andere keus dan met de liberaal gezinde fabrikanten verder gaan. Andere partijen die in aanmerking kwamen om het project te steunen kreeg Howard niet mee.

In de geleerden van de linkse landelijke politieke partijen, Fabians en Marxists, was de landhervorming inmiddels weliswaar hoog op de agenda gekomen, maar zij zochten de oplossing in algemene wetgeving. De Fabians introduceerden voorstellen voor anti-speculatie wetgeving. Die kwam er in 1904-1906 met de wet op de landwaardetaxatie en de wet op de afdracht van waardevermeerdering op landeigendom aan de staat. De Fabians en Marxists verwachtten geen heil van decentralisatie en sociale experimenten. Fabian leider Sidney Webb deed dit type voorstellen af als 'futiele pogingen om socialisme horizontaal te intro-

Letchworth:
bebouwde kom en
groene gordel gemonteerd
in Howards oorspronkelijke
model - Schaal 1:50.000

duceren in plaats van verticaal'.¹⁰ Toen Howard bij de oprichting van de Garden City Association in 1899 steun zocht bij de vakbeweging om een modeltuinstad te realiseren, vertelden vakbondsleiders hem simpelweg dat de inhoud van hun kas geormerkt was voor stakingsgeld en niet voor de bouw van steden. Howard miste daardoor met zijn voorstel de aansluiting bij de politieke hoofdstroom. Dat lag overigens ook aan de houding van hemzelf. Hij deed al bij de presentatie van zijn model niet bepaald zijn best om de vakbonden te paaien. In *Garden Cities of To-morrow* schrijft hij: "If labour leaders spent half the energy in co-operative organization that they now waste in co-operative disorganization, the end of our present unjust system would be at hand."¹¹

Realisatie van een demonstratieproject was op dat moment nog mogelijk vanuit particulier initiatief en kapitaal. Voor de realisering van het project richtte de Garden City Association in 1900 de Garden City Limited (N.V. Tuinstad) op, die aandelen ging uitgeven om kapitaal te verwerven voor de bouw van tuinsteden in het algemeen. In 1902 richtte de Garden City Association vervolgens de Garden City Pioneer Company op (later omgedoopt in First Garden City Limited), die specifiek voor de realisatie van het eerste tuinstadproject werkzaam was. Zij zocht een locatie

in een landschappelijk fraai gebied niet ver van Londen, maar ook niet te dichtbij, want dan zou de stad zich misschien gaan ontwikkelen als een satelliet en niet, zoals uitdrukkelijk de bedoeling was, op eigen benen komen te staan. Men kwam uit op Letchworth, 50 kilometer ten noorden van Londen. Het gebied had een spoorverbinding met Londen via een aftakking van de Great Northern Railway. Het kostte anderhalf jaar om terrein te verwerven. Dit gebeurde in het diepste geheim, om te voorkomen dat speculanten stukken grond voor de neus van de maatschappij weg zouden kopen. De toenmalige eigenaars werd niet verteld dat er een nieuwe stad op hun grond zou worden gebouwd. De prijs bedroeg 0,11 per m².¹² Er werd in totaal 1600 hectare aangekocht, waarvan 460 hectare voor verstedelijkingsdoeleinden en het overige deel als groene gordel bestemd was.

Wanneer het ontworpen stedelijk gebied met zijn groene gordel (totaal 1600 hectare) wordt gemonteerd in het oorspronkelijke model van Howard voor de tuinstad met zijn ommeland, wordt de afwijking van het oorspronkelijke model duidelijk. Het stedelijk gebied van Letchworth beslaat ongeveer dezelfde ruimte als Howard daarvoor bedacht had, de groene gordel is bij Letchworth echter aanzienlijk kleiner dan Howard deze tekende in zijn model.

In de 460 hectare te verstedelijken gebied was ook de Norton Common begrepen, een hoogwaardig groengebied van 26 hectare dat binnen het nieuwe stadsgebied als park zou gaan fungeren en dus onbebouwd zou blijven.

Toen het terrein was aangekocht, werd een ontwerprijsvraag uitgeschreven. Deze werd gewonnen door de architecten Raymond Unwin en Barry Parker. Het plan werd in 1904 gepubliceerd. In het plan zijn wel alle straten, maar is niet alle bebouwing aangegeven. Geheel ontworpen (dus inclusief de bebouwing) ziet men het stadshart, met de in alle richtingen uitwaaiende boulevards (links van het midden). Rechts van het midden, bij het rangeerterrein van de spoorlijn, zijn de 'factory sites' voor een deel al ingetekend met bebouwing. In 1904 begon ook het bouwrijp maken en de bouw van de eerste woningcomplexen. Voor het bouwrijp maken moesten grote voorinvesteringen worden gedaan: een waterleiding, een gasfabriek, een elektrisch krachtstation, nieuwe wegen en

een nieuw station. Alle noodzakelijke technische voorzieningen moesten er eerst zijn voordat er van verkoopbare of verhuurbare woningen sprake kon zijn. Daardoor duurde het tot 1906 voordat zich in enigermate de vorm van een stad begon af te tekenen.

In 1914 echter trof de bezoeker behalve de 1700 huizen en 30 fabrieken die Stuyt in zijn reisverslag noemt ook al winkels, banken, zalencentra, een bioscoop, clubgebouwen, een zwembad, scholen en kerken aan. Onder de openbare voorzieningen bevonden zich ook ongebruikelijke, maatschappelijk vernieuwende voorzieningen, zoals een openluchtschool voor volwassenen, waaraan tevens een dormitorium, een zwembad en een zelfbedieningsrestaurant waren gekoppeld. Letchworth had zich, zoals Stuyt zei, "in die korte tijd uitstekend ontwikkeld". Ook in de groengordel, waarin de 'uitloopfuncties' voor de stad een plaats moesten krijgen, zoals stadsboerderijen en sanatoria, waren in 1914 al functies in bedrijf. De stadsboerderijen, die zich toelagden op de productie van levensmiddelen

Letchworth: bebouwde kom - Schaal 1:20.000

voor de stad, stonden er al vóór de eerste huizen. Men beschouwde ze als een van de noodzakelijke voorzieningen, vergelijkbaar met de waterleiding. Er waren in 1912 al 46 kleine agrarische bedrijven, die in de coöperatie Small Holdings Limited waren verenigd.¹³

Door in de groene gordel gelijk op te werken met de bouwactiviteiten in de stad, bracht men het beoogde huwelijk tussen stad en platteland tot stand. De gerealiseerde openbare voorzieningen zorgden ervoor dat de stad méér was dan een verzameling huizen en bedrijven, en ook echt tot leven kwam. Over de organisatie van de lokale samenleving toonde Stuyt zich bij zijn bezoek in 1914 tevreden: "Het sociale leven is reeds goed georganiseerd en elke winter wordt groter activiteit op religieus en intellectueel gebied tentoon gespreid, terwijl aan muziek en andere schone kunsten bijzondere zorg wordt besteed."¹⁴

Ook aan het winkelgebied werd bijzondere zorg besteed. Howard zag het winkelen niet alleen als economische maar ook als sociale activiteit. Er was rond 1928 een compleet winkelcentrum totstandgekomen met een winkelstraat die de indruk gaf organisch gegroeid te zijn (zoals in een kleine plattelandstad). Het winkelcentrum was deels gerealiseerd in de vorm van een overdekte passage, overeenkomstig het voorstel van Howard (zie hoofdstuk 1), om de winkelvoorzieningen onder te brengen in een "wide glass arcade, called the Chrystal palace (...) in wet weather one of the favourite resorts of the people".

Het zelfvoorzienende karakter van de tuinstad bleek niet alleen uit het voorzieningenniveau, maar ook uit de aanwezigheid van lokale pers. De maatschappij (First Garden City Limited) gaf een eigen blad uit, *Letchworth Magazine*, het hervormingsgezinde blad *Progress* werd gedrukt en uitgegeven in Letchworth en er was een plaatselijke krant, de *Letchworth Citizen*.

Op twee aspecten, die voor Howard cruciaal waren, had Letchworth echter niet aan het sociaal-ruimtelijke model voldaan: het beheer van de grond door bewoners en de representatieve bevolkingssamenstelling van de donorstad.

Allereerst het cruciale punt van het beheer. Het bestuur van de Letchworthse ontwikkelingsmaatschappij voerde veel discussie over de handhaving van het principe van gemeenschappelijk grondeigendom. Zeepmagnaat Lever, die eerder Port Sunlight gerealiseerd had, stapte uit het bestuur omdat hij hand-

Winkelcentrum Letchworth, met overdekte passage

having van dit principe niet kon rijmen met zijn liberale ondernemersvisie. De uitkomst van de discussies in het bestuur was dat de grond inderdaad niet werd verkocht, maar in erfpacht werd uitgegeven. De frequente herziening (lees: verhoging) van de erfpachtcanon, die Howard opvoerde als geldmaker van de tuinstadonderneming, werd door het bestuur echter als onhaalbaar beschouwd. Deze voorwaarde zou bedrijven en bewoners te zeer afschrikken, daarom gaf men de kavels voor 99 of 999 jaar in erfpacht uit. Het beheer van de erfpachtopbrengsten bleef bij de maatschappij, de First Garden City Limited. Bewoners hadden geen invloed op het beleid van de maatschappij.¹⁵

Op het tweede cruciale punt, de bevolkingssamenstelling, wijkt Letchworth evenzeer aanzienlijk af van het ideaalmodel. De bouwinitiatieven kwamen hoofdzakelijk vanuit Tenant Societies (organen die te vergelijken zijn met een vereniging van huurders of een vereniging van eigenaren), die samengesteld waren uit middenklasse-groeperingen. De Tenant Societies bouwden voor hun eigen groep. De woningen die zij bouwden waren voor arbeiders te duur. De ontwikkelingsmaatschappij zag zich genoodzaakt zelf een werkmaatschappij op te richten die woningbouw voor arbeiders aan zou pakken, anders zou voor deze doelgroep in het geheel geen aanbod zijn ontstaan.¹⁶

Arbeiders voelden zich in Letchworth minder thuis

dan de middenklasse. In sommige gevallen werden zij bewust uitgesloten. Illustratief is de beslissing van het bestuur van de ontwikkelingsmaatschappij om in het bestuur van het 'community house', dat geopend werd in 1907, geen arbeiders op te nemen, terwijl de voorziening wel mede voor arbeiders bedoeld was.¹⁷

De vakbonden bekeken de ontwikkeling van Letchworth met reserve. Zij constateerden dat de ontwikkelingsmaatschappij bedrijven uit Londen tot verhuizing naar Letchworth trachtten over te halen mede door gebruik van het argument 'lage lonen'. Een redacteur van de *Letchworth Citizen* die in 1912 pleitte voor invoering en handhaving van een minimumloon, kreeg ontslag. Het wantrouwen van de vakbonden was dus terecht. Een bewoner, die de tuinstadbeweging van het begin af gesteund had en met hervormingsgezinde gedachten in Letchworth was komen wonen, verzuchtte: "Het is niet de sociale revolutie geworden waar we op hoopten."¹⁸ Bezoekers zoals Stuyt vielen de genoemde tekortkomingen aan de sociale kant van het tuinstadmodel niet op. Zij vergeleken het project niet met het ideaalmodel uit het boekje, maar met de toenmalige leefomstandigheden in bestaande steden. Dan was Letchworth inderdaad een aanzienlijke stap vooruit.

Ruimtelijke uitwerking

De vooruitgang geldt niet alleen voor de sociale, maar ook voor de ruimtelijke kant van het model. Over de ruimtelijke kant van het model spreekt Stuyt in de meest jubelende bewoordingen: "sprookjesstad..."; "schoonheid alom, waartussen wij geen enkele wanclank vermochten te ontdekken..."; "De wijze waarop fabrieken en scholen hier tot sieraad voor de omgeving zijn geworden, de brede, flinke schaal waarop alles is ingericht, de prettige aangename toon die overal heerste, het was voor ons een feest zoals wij zelden in ons leven nog hadden bijgewoond."

De observatie 'brede, flinke schaal waarop alles is ingericht' is frappant wanneer in aanmerking wordt genomen dat de ontwikkelaars van Letchworth de ruimte-indicatoren fors bijstelden ten opzichte van het ideaalmodel van Howard: een groot park in het centrum ontbrak, en er was ook geen 'Grand Avenue' van 120 meter breed. De verdeling tussen publieke en

private ruimte lag in Howards model op 50-50, in Letchworth op 30-70. De liberalisering van het model laat zich uit deze verschuiving al aflezen.

Bovendien kan gesteld worden dat er geen specifieke vormgeving is gevonden voor het revolutionaire model van een ruimtelijk zelfstandige, semi-agrarische en coöperatief bestuurde stad. Letchworth heeft een vormgeving gekregen die weliswaar aansprak, maar die net zo goed een dorpsuitbreiding of een nieuwbouwwijk van een metropool zou kunnen zijn.¹⁹

Vormgeving is echter een luxevraagstuk, zeker in de tijd waarin Letchworth totstandkwam. Het verbeteren van de volksgezondheid was veel urgenter en was ook het uiteindelijke doel van het tuinstadmodel. Letchworth was succesvol op dit criterium.

Het kindersterftecijfer en ook het sterftecijfer voor de totale bevolking lag driemaal zo laag als in de metropolen Londen, Liverpool en Manchester. Ook in vergelijking met plattelandstadjes, waar geen fabrieken stonden, springt Letchworth er gunstig uit.²⁰

BETEKENIS VAN LETCHWORTH ALS VOORBEELDPROJECT

Letchworth liet zien dat de realisatie van een complete stad 'uit het niets' en in samenhang met het agrarische ommeland geen utopie was. Dat was op zich reeds een prestatie van formaat waarmee werd aangetoond dat het een alternatief verstedelijkingsmodel voor de ongezonde metropool zou kunnen zijn. Dat kan voor die tijd gerust een planologische revolutie worden genoemd. De gedroomde sociale revolutie is het echter niet geworden. Hooggegrepen idealen zoals bewonerszelfbestuur en volmaakte menging van alle rangen en standen bleven een utopie. Letchworth laat op sociaal vlak geen vernieuwingen zien.

Hampstead Garden Suburb, 1906: verschuiving naar ontwerpvoorbeeld

Wie honderd jaar na het verschijnen van *Howards Garden Cities of To-morrow* in Londen over Finchley Road rijdt, ziet morsige bebouwing aan weerszijden met veel discount-winkels en goedkope eetgelegenheden. Daar verwacht men geen toegangspoort tot een tuinstad van honderd jaar oud. Toch staan daar ineens monumentale, kasteelachtige gebouwen voor-

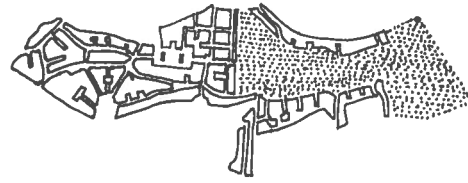
zien van vooruitspringende rondbogen met daar- onder winkelgalerijen. Ze vormen de uitnodigende entree tot Hampstead Garden Suburb. De naam zegt al dat het gaat om een voorstad en niet om een stad- op-eigen-benen. Deze plek was gunstig voor de realisatie van een voorstad omdat er vlakbij juist het nieuwe voorlopige eindpunt van de metro (Northern Line) gereed was gekomen.

De stichtster van deze Garden Suburb stond los van de Garden City Association, zij ging op eigen houtje te werk.²¹ Haar naam was Henrietta Barnett en ze was de rijke erfgename van een fabrikant van schoonheids- producten. Ze was getrouwd met een predikant die verschillende liefdadigheidsverenigingen had opge- richt. Barnett had enkele jaren van haar leven tussen de armen van White Chapel doorgebracht. Zelf be- woonde ze een landgoed, niet ver van de plaats waar Hampstead Garden Suburb zou worden gebouwd.

Door haar werk in de liefdadigheid ontwikkelde zij in gedachten een model voor een ideale samenleving. Deze zou ontstaan door sociale klassen te mengen en de mensen te huisvesten in pittoreske woningen, gebouwd in lage dichtheden met vloeiende overgan- gen tussen privé-ruimte en openbare ruimte, waarin hagen en boombeplanting een prominente rol spelen. Zij zocht de sociale verbetering veel meer dan Howard in de toepassing van ruimtelijke en esthetische middelen. Politiek getinte doelstellingen, zoals de col- lectivering van het grondbezit, die bij Howard het centrale uitgangspunt zijn, vormden voor Barnett geen issue.

Om haar ideaalmodel in praktijk te brengen zocht zij een terrein en een architect. In de jaren 1905-1906 kocht zij een drietal terreinen die tezamen het toen al bestaande natuur- en recreatiegebied Hampstead Heath Extension min of meer omsloten. Zij bracht dit grondbezit onder in een stichting, de Hampstead Garden Suburb Trust. Het totale oppervlak van deze bouwgronden bedroeg rond 105 hectare, viermaal zo klein als het te verstedelijken oppervlak in het model van Howard. Henrietta Barnett wilde geen complete stad realiseren, een wijk was voor de realisatie van haar doelstelling genoeg.

Zij kocht niet de groengebieden rond het bouw- terrein. Dit was niet nodig, aangezien het te verstedel- ijken gebied uit oogpunt van natuur en recreatie al ideaal aansloot op de Hampstead Heath Extension,

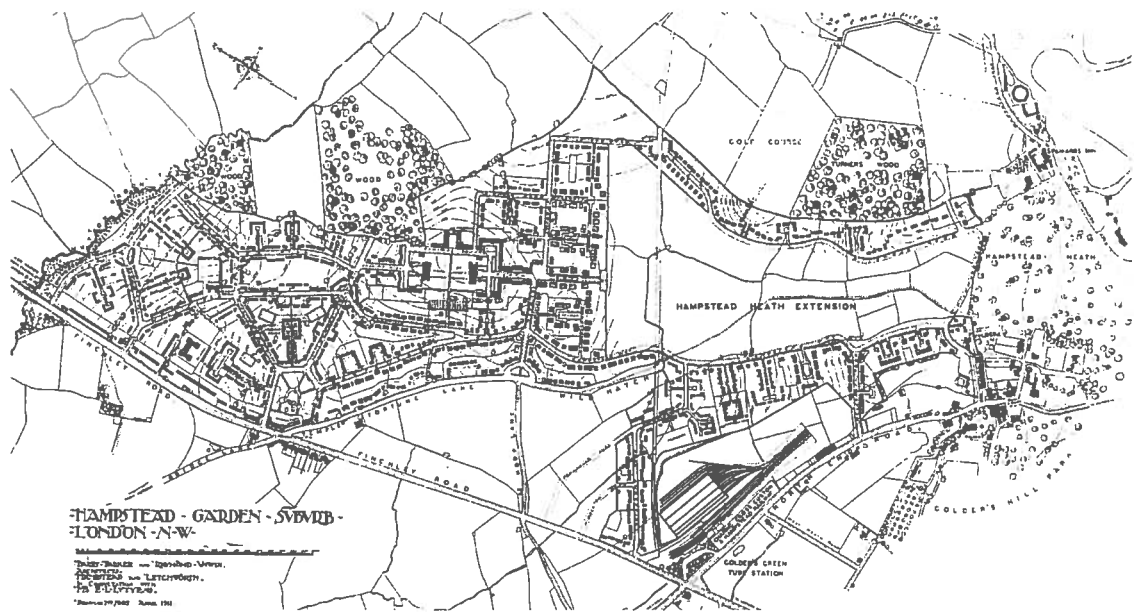

Hampstead Garden Suburb: bebouwde kom en groene gordel
Schaal 1:50.000

een gebied dat zich typisch leende voor een duurzame bestemming tot groengebied. In feite werd een groot park in de nieuwe wijk opgenomen zonder dat dit extra investeringen vergde. Dit park was qua functie niet te vergelijken met de groene gordel zoals Howard die in zijn model had bedoeld en die in Letchworth ook was gerealiseerd. Het groen was in Hampstead geheel bestemd voor recreatie, niet voor agrarische doeleinden of de huisvesting van stedelijke uitloop- functies. Evenmin was er een bedrijventerrein in het plan opgenomen. Voor werkgelegenheid was de bevolking geheel op de metropool aangewezen. Het economische aspect ontbrak totaal in het model van Barnett.

Als hoofdarchitect voor het wijkontwerp werd Raymond Unwin gekozen, die toen juist met het ont- werp voor Letchworth klaar was. In 1906 vervaardigde deze een eerste schetsontwerp, dat een zeer ruime ver- kaveling met villa's aan gebogen lanen vertoonde. In 1909 was het definitieve plan klaar. Dit vertoonde een hogere dichtheid, rechttere straten en een consequen- tere aanpak van de openbare ruimten. Er kwam een rangorde van typen openbare ruimten in het plan, elk type met een vormgeving die bij de status ervan paste. Centrale pleinen waren groot en monumentaal, woon- hoven ('closes') waren schilderachtig en besloten. De verdeling tussen publieke en private ruimte lag rond 35-65. De 50-50 verdeling die Howard voorstelde werd dus bij lange na niet gerealiseerd, maar wel iets dichter benaderd dan in Letchworth (daar was deze 30/70).

De grond- en bouwrijzen lagen hoger dan in Letchworth (hier wreekt zich de nabijheid van de Londense City) waardoor de woningen, ondanks het opvoeren van de dichtheid, in een hogere prijsklasse terechtwamen dan oorspronkelijk was bedoeld. Geen van de woningen was betaalbaar voor arbeiders.

Hampstead Garden Suburb: bebouwde kom - Schaal 1:20.000

Van de beoogde naar rang en stand gemengde bevolking kwam dus al meteen niets terecht. De sociale kant van het tuinstadmodel van Howard was daarvoor in Hampstead nauwelijks te herkennen: medezeggenschap in het bestuur, coöperatieve organisatie en lokale economie waren al bij de oprichting geen doelstelling; nu viel ook het ideaal van de gemengde bevolking nog weg. Aan de sociale kant van het model speelde alleen de interactie tussen buurtgenoten (en dan vooral de wijze waarop deze door de stedenbouwkundige vormgeving werd bevorderd) nog een rol.

Aan de ruimtelijke kant werd het tuinstadmodel van Howard echter wel goed benaderd. De ontwerpers van Letchworth overtroffen met deze tweede opdracht hun prestaties in Letchworth. Elke stedenbouwer en architect zal zo niet lyrisch, dan toch aangenaam getroffen worden bij een rondwandeling door dit woongebied. De schilderachtige en gevarieerde architectuur, de monumentaliteit van de hoofdassen, afgewisseld door de intimiteit van de woonhoven die hierop uitkomen, en waar de overgangen tussen privé en openbaar met bijzonder subtiele landschappelijke middelen zijn vormgegeven, het doorgaande stelsel van hagen en bomenrijen, waardoor de huizenrijen

ondanks de variatie toch tot één geheel aaneengeklonken worden, de overgang van het woongebied naar het omringende natuurgebied, die fraaie doorkijkjes en vergezichten opleveren; een rondwandeling door Hampstead Garden Suburb is als een college in stedenbouw, architectuur en landschapsarchitectuur. Een college dat nog eens nagelezen kan worden in Raymond Unwin's beroemd geworden stedenbouwkundig handboek *Town Planning in Practice*, gepubliceerd in 1909.²²

BETEKENIS VAN HAMPSTEAD GARDEN SUBURB ALS VOORBEELDPROJECT

Het effect van de grote ontwerpprestatie op de ontwikkeling van de tuinstadgedachte was een verschuiving van een hoofdzakelijk sociaal model naar een hoofdzakelijk ruimtelijk model, met 'vormgeving' als opvallendste aspect. Hampstead heeft in de eerste plaats betekenis als ontwerpvoorbeeld. En niet zozeer een voorbeeld voor een tuinstad, maar eerder voor een tuinvijk. Een ontwerpvoorbeeld voor een aantrekkelijk woonmilieu, dus niet in de eerste plaats een voorbeeld van de wijze waarop een nieuwe stad georganiseerd zou moeten worden, en al helemaal niet een voorbeeld om dat op een revolutionaire manier te doen.

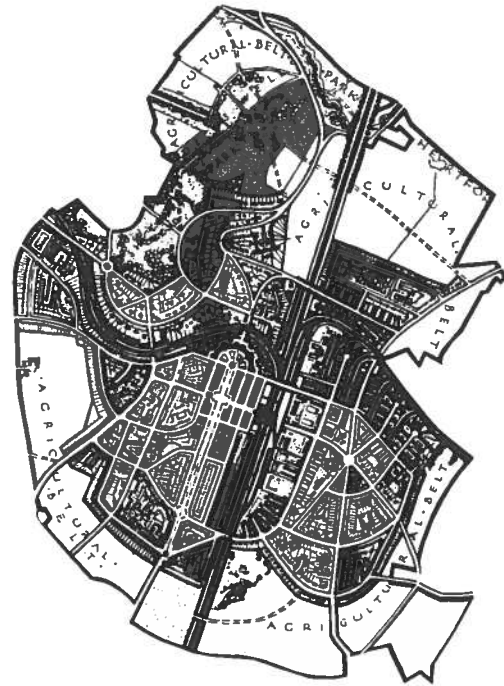
Hampstead ging internationaal aandacht trekken, vooral van architecten, méér dan Letchworth. Dat belemmerde de Engelse tuinstadbeweging in haar mogelijkheden de ontwikkeling van het tuinstadmodel terug te buigen naar een uitgebalanceerd en geïntegreerd sociaal-ruimtelijk model. De tuinstadbeweging raakte vereenzelvigd met het ontwerpvoorbeeld voor een aangename woonwijk. Een model zonder eigen voorzieningen, zonder eigen werkgelegenheid, zonder eigen bestuur, en zonder revolutionair elan.

Welwyn Garden City, 1927: de hoofdstroom definitief gemist

In de Eerste Wereldoorlog liep Engeland een bouwachterstand op. De bevolkingsaanwas in de metropolen ging echter onverminderd voort. Howard en de zijnen hadden uitgerekend dat er in één dag meer gezinnen Londen binnenkwamen dan er in een jaar tijd aan woningen werd bijgebouwd in Letchworth. Het woningbouwtempo lag met de gehanteerde financierings- en ontwikkelingsmethode, die geheel afhankelijk was van particulieren, veel te laag. De overheid zag op dat moment de noodzaak in van een krachtige financiële impuls aan de woningbouw, geformaliseerd in wetgeving. In 1919 kwam de Addison Act en in 1921 de Housing Act tot stand. Deze wetten maakten de ontwikkeling van een reeks satellietsteden (New Towns) rond Londen mogelijk, waarbij de overheid als grootste financier optrad.²³

De overheid was echter niet geïnteresseerd in het tuinstadmodel dat aan Letchworth ten grondslag lag. Dat was een model voor een lokale samenleving, een autonome afsplitsing van de metropool. Zo'n model ontkent het belang van regionale planning, die ook het goed functioneren van de metropool zelf veilig zou stellen. De New Towns werden nadrukkelijk gepland vanuit hun regionale functie. Het waren functioneel vormgegeven steden, met goede verbindingen naar de metropool, waarop een groot deel van de bevolking voor werkgelegenheid zou zijn aangewezen.

Howard en de zijnen geloofden echter nog steeds in het model van de zelfstandige tuinstad en voerden daar een intensieve campagne voor. Zij boogden op het succes van Letchworth, ook in financieel opzicht.

Welwyn Garden City: bebouwde kom en groene gordel
Schaal 1:50.000

Ze wilden dit succes ten tweede male bewijzen en lieten hun oog voor de realisatie van een tweede tuinstad-experiment vallen op Welwyn, 22 kilometer ten noorden van Londen, halverwege het traject Londen-Letchworth. In 1919-1920 kochten zij de terreinen en brachten het benodigde startkapitaal bijeen in de Welwyn Garden City Limited. Het totale terrein is 950 hectare, het te verstedelijken oppervlak 450 hectare. Het te verstedelijken oppervlak is dus vergelijkbaar met Letchworth en het ideaalmodel van Howard, het oppervlak voor de groene gordel daarentegen is aanmerkelijk kleiner (500 hectare in Welwyn tegen 1140 hectare in Letchworth en 2000 hectare in Howards model).

Desondanks is Welwyn net als Letchworth een complete tuinstad; een nederzetting met een compleet cultureel en commercieel centrum, ruimte voor industrie en omgeven door een groene gordel.

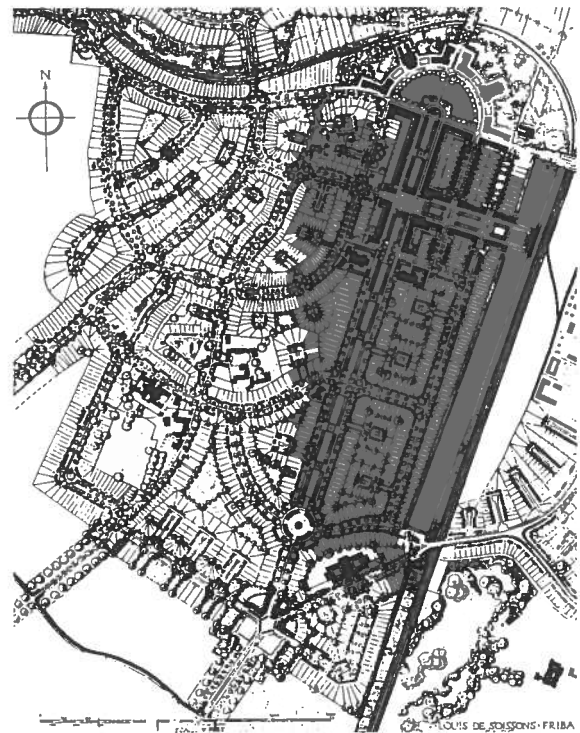
De grondprijs was van een vergelijkbaar laag niveau als in Letchworth (f 0,09 per m²), zodat de financiële startpositie van de aandelenmaatschappij gunstig was.²⁴ In het beheer van het kapitaal werd op één punt

belangrijk afgeweken van de werkwijze in Letchworth. In Letchworth had men de sociale doelstelling van de aandelenmaatschappij formeel veilig gesteld door het maximale dividend te stellen op 4%; het surplus zou aan openbare doeleinden worden besteed. Het had in Letchworth grote moeite gekost om aan dit beleggersonvriendelijke uitgangspunt vast te houden. Om nu in Welwyn de drempel voor aspirant-beleggers te verlagen, had men bedacht dat de Welwyn Garden City Limited slechts een papieren holding zou zijn en dat de werkelijke omzet zou omgaan in dochterbedrijven, waar geen dividendmaximum voor gold. Die constructie werkte, maar betekende wel een uitschakeling van het particuliere ondernemerschap.²⁵ Veel economische bedrijvigheid, zoals het grond- en bouwwerk, maar ook de detailhandel, werd onder de vleugels van de Welwyn Garden City Limited en haar dochterbedrijven gebracht. De uitschakeling van de vrije markt van vraag en aanbod voor deze bedrijfstakken neigde naar corporatisme; de directies van de holding en de dochterbedrijven trokken op deze manier veel macht naar zich toe. Howards oorspronkelijke sociaal-politieke doelstelling van de tuinstad raakte hierdoor nog verder uit beeld dan in Letchworth was gebeurd.

RUIMTELIJKE UITWERKING

De Welwyn Garden City Limited wees als hoofdontwerper voor de nieuwe tuinstad Louis de Soissons aan. Deze was meer dan Unwin gecharmeerd van monumentale composities. Centraal in het plan legde hij een lange, Versailles-achtige as aan die wordt afgesloten door een halve cirkel, waaraan bestuursgebouwen en centrumvoorzieningen moesten komen te liggen. In de woongebieden die rondom deze centrale as liggen, is het monumentale karakter verlaten ten gunste van het pittoreske. Daarin volgt Welwyn de ontwerpuitgangspunten die golden voor Letchworth en Hampstead.²⁶

De spoorlijn deelde de stad doormidden. Aan de westkant kwamen de centrumvoorzieningen en de woongebieden voor de middenklasse; aan de oostkant kwamen de industrie en de woongebieden voor arbeiders. Deze rangschikking van functies bevordert de segregatie en geeft het model iets tweeslachtigs. Het westelijke (en grootste) deel is een luxe suburb rond een commercieel centrum; de bewoners zijn voor

Welwyn Garden City: bebouwde kom (uitsnede) - Schaal 1:20.000

werkgelegenheid aangewezen op de metropool. Het oostelijke, kleinere deel biedt zowel woon- als werkgelegenheid, maar voor een eenzijdig uit arbeiders bestaande bevolking.

Op een werkelijk naar rang en stand gemengde en geïntegreerde samenleving, die Howard met zijn sociaal-ruimtelijke model nastreefde, werd in Welwyn niet aangestuurd.

De luxe wijken aan de westkant kregen ruime kavels en overwegend vrijstaande en halfvrijstaande woningen in een dichtheid van slechts 15 woningen per hectare, belangrijk lager dan in Letchworth en in Hampstead Garden Suburb, waar de dichtheid rond 25 woningen per hectare ligt. De verdeling tussen publieke en private ruimte ligt in dit verkavelingstype rond 20-80; nog verder verwijderd van Howards 50-50 verdeling dan in Letchworth en Hampstead, waar de verdeling uitkomt op 30-70, respectievelijk 35-65. De verschrompeling van het aandeel publieke ruimte illustreert de steeds verdergaande liberalisering van het tuinstadmodel.

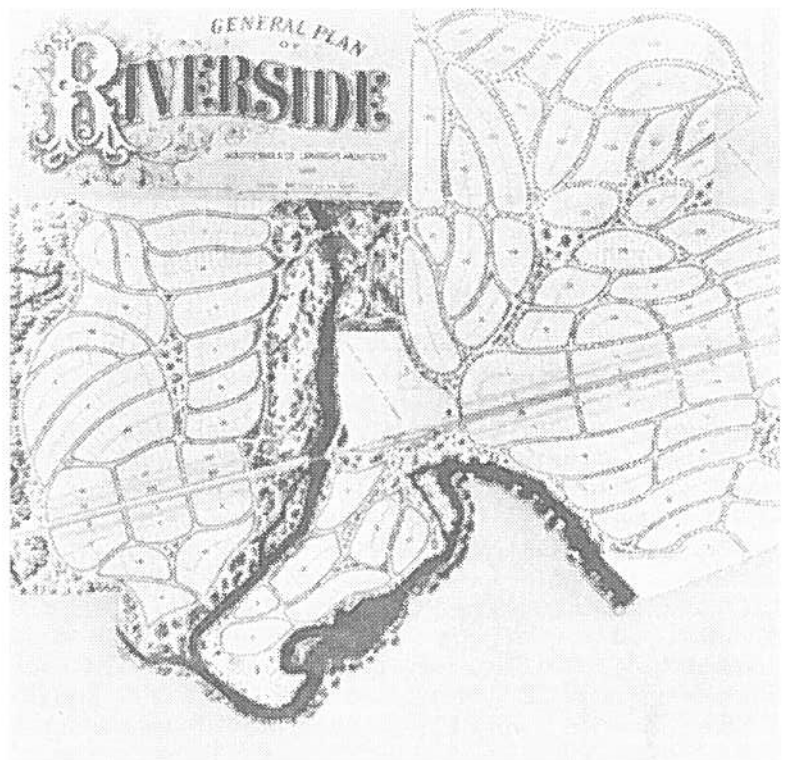
BETEKENIS VAN WELWYN GARDEN CITY ALS VOORBEELDPROJECT

Welwyn heeft als stedelijk ontwikkelingsmodel minder invloed op de wereld van planners en beslissers gehad dan Letchworth. Temidden van de ontwikkeling van de talrijke New Towns rond Londen, waarin de overheid zelf veel geld stak, viel de relatief kleine uiting van particulier initiatief in Welwyn nauwelijks op. Met zijn ontkenning van het belang van stadsplanning op regionale schaal was de oprichting van Welwyn een achterhoedegevecht met de actuele planingsopgave. Welwyn verschilde vanaf het begin al in niets van een suburbane samenleving. De bewoners waren gehecht aan groen en ruimte maar niet aan lokale voorzieningen en interactie. Welwyn kreeg door de korte afstand tot Londen al direct een functie in de metropool, het werd geen lokale samenleving in ware zin; de werkgelegenheid zat grotendeels in Londen.

De financiële impuls voor grootschalige satellietbouw had in theorie kansen geboden om zelfstandige tuinsteden te verbinden tot een netwerkstad, een 'Ring of Smokeless, Slumless Cities', zoals Howard zo'n model zelf noemde. Nu de overheid wetgeving aannam en fondsen fourneerde die de realisering van een regionaal netwerk van zelfstandige tuinsteden dichterbij bracht, had het voor de hand gelegen dat Howard en de zijnen dit idee opnieuw zouden oppakken. In de praktijk trad echter het omgekeerde op: een krampachtig pogen om de samenleving op lokale schaal te willen blijven organiseren. Volgelingen van Howard, zoals F.J. Osborn, propageerden dit lokale model zelfs nog tot na de Tweede Wereldoorlog.²⁷

Tuinsteden in Amerika: liberaal vanaf het begin

In Amerika's grote industriesteden bestonden eind negentiende eeuw vergelijkbare congestie- en vervuilingproblemen als in Europese steden, ondanks het feit dat de Amerikaanse steden relatief jong waren. Er bestonden al ruim vóór het verschijnen van Howards *Garden Cities of To-morrow* tendensen om de stad te decentraliseren. Modellen daarvan zijn de 'railroad suburb' en de 'company town'. Voorbeelden zijn talrijk; er zijn er hier twee geselecteerd die behulpzaam zijn om het inzicht in het sociaal-ruimtelijk model van de tuinstad te verdiepen.

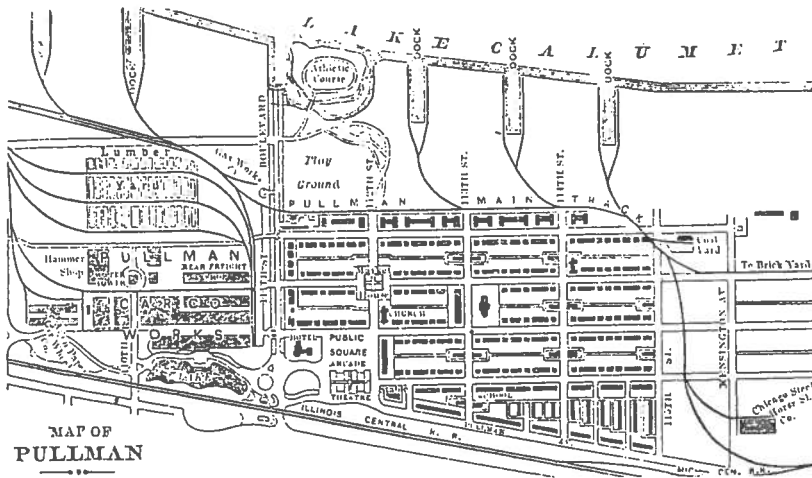

Riverside, Railroad Suburb bij Chicago – Schaal 1:20.000

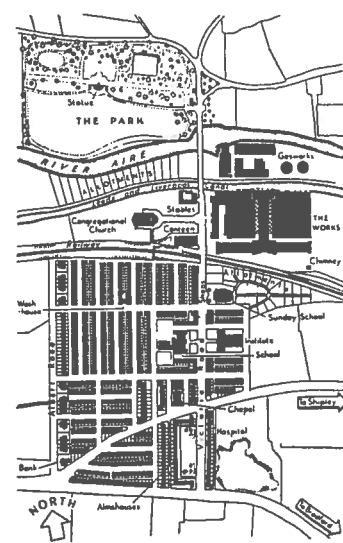
RAILROAD SUBURB: RIVERSIDE, CHICAGO

Met de aanleg van de spoorlijnen ontstonden al vrijwel direct de 'railroad suburbs'. De spoorwegmaatschappijen kochten grond langs hun lijn en beoogden de waarde daarvan te verzilveren door op deze gronden woongebieden te ontwikkelen. Deze woongebieden waren forensenplaatsen voor bemiddelde bewoners. De werkgelegenheid bleef in de stad gevestigd. Riverside bij Chicago behoort tot een vroeg voorbeeld van een 'railroad suburb'. Het is aannemelijk dat Howard dit project zelf leerde kennen bij zijn verblijf in Amerika in de jaren 1871-1876, en dat het hem tot inspiratie heeft gediend.²⁸

Het plan (1869) was van de landschapsarchitect F.L. Olmsted en vertoont vrijstaande villa's aan romantisch slingerende lanen, alsmede parkzones aan de rivieroever. In het plan komt de achtergrond van Olmsted als landschapsarchitect naar voren: er worden vormgevingsidealen uit de toenmalige landschapsarchitectuur in tot uitdrukking gebracht.²⁹ Doch ook in het sociale aspect koesterde Olmsted idealen. Het leven in een sub-

Pullman City (Chicago, Verenigde Staten)
Schaal ca. 1:10.000

Saltaire (Bradford, Engeland)
Schaal ca. 1:10.000

ontwerpers maakten naar het model van Saltaire een gridvormig stratenpatroon waarin accenten gegeven werden door monumentale gebouwen, zoals een school, een theater, een kerk (één kerk voor alle gezindten), een hotel, een markthal en een winkelarcade.

Pullman voerde een extreem streng beheerregime door om de vormgevingskwaliteiten van de stad te behouden. Vertegenwoordigers van de fabriek inspecteerden de woningen regelmatig en bewoners mochten geen enkel onderhoud zelf uitvoeren. Bewoners mochten geen paarden houden, alle paarden moesten in de gemeenschappelijke stadsstal ondergebracht worden. Alle grond bleef Pullman-eigendom. Ook kerkgenootschappen die een eigen gebouw wilden hebben, konden daarvoor geen grond ter beschikking krijgen. Pullman verbood bovendien de verkoop en consumptie van in zijn ogen ongezonde genotsmiddelen, zoals alcohol en tabak. Een criticus observeerde: "Niemand ziet Pullman echt als een thuis, het kan haast niet gezegd worden dat er meer dan tijdelijke bewoners in Pullman City zijn."³⁵ Veel bewoners verhuisden naar nederzettingen die rondom Pullman City ontstonden; de schoonheid en voorzieningen van

Pullman City ontbraken daar, maar dat nadeel woog niet op tegen het voordeel zich vrij te kunnen voelen van de regels en controle door de Pullman fabriek.

De orde en tucht die heerste in Pullman City werkte ook door in de arbeidsverhoudingen. Bij een staking in de Pullman fabriek in 1894, die vreedzaam begon, weigerde George Pullman met de stakers te onderhandelen. De zaak escaleerde en leidde tot een arbeidersopstand. Op tal van plaatsen in de stad werd brand gesticht. De opstand werd met geweld door federale troepen neergeslagen. Daarbij vielen twaalf doden.

Een onderzoek van regeringswege leidde tot een rapport dat de oorzaak van de onrust legde bij Pullmans poging 'om zowel huisbaas als werkgever te zijn'. De negatieve publiciteit die deze incidenten veroorzaakten maakten andere fabrikanten in Amerika kopschuw het model van Pullman na te volgen. Soms gingen zij de idealen van Pullman bewust uit de weg. Een voorbeeld daarvan is Gary, Indiana, de company town van de US Steel.³⁶ De Gary Land Company, die vanaf 1894 de stad ontwikkelde, koos voor een puur rationele verkaveling, vrije verkoop van kavels aan de

individuele bewoners en vrije vestiging van kerkgenootschappen. Hier werden schoonheid en sociale voorzieningen dus ingeruild voor meer vrijheid voor de bewoners. Het model van de Amerikaanse company town had definitief de ommezwaai in liberale richting gemaakt.

AANSLUITING OP DE TUINSTADBEWEGING:

FOREST HILLS GARDENS EN RPAA

Via kringen van ontwerpers kreeg Amerika aansluiting op de tuinstadbeweging in Europa. Sleutelrol in deze aansluiting speelde het project Forest Hills Gardens, dat startte in 1908. De Russel Sage Foundation kocht in dat jaar een stuk land in het stadsdeel Queens, New York, aan de spoorlijn naar Long Island.³⁷ De stichting wilde daar een suburbane modelnederzetting realiseren die aan de hoogste (klassieke) ontwerpstandaard zou voldoen; die opdracht ging naar de landschapsarchitect F.L. Olmsted (jr.) en de architect G. Atterbury. Deze lieten zich inspireren door Unwins juist verschenen *Town Planning in Practice* (1909). Het resultaat is een dorpsachtige bebouwing met een middeleeuws aandoende architectuur, en een zorgvuldig daarop aansluitend groenontwerp voor de openbare ruimte. De ruimtelijke opbouw vertoont een geleiding met geleidelijke overgangen. Bij het station is de dichtheid hoog en vormen de woningen aaneengesloten wanden aan straten en rond groene pleinen. De dichtheid neemt af naarmate men verder van het station af raakt, tot men uiteindelijk bij parkachtige villabebouwing aan de randen uitkomt. De afwisseling in dichtheid en bouwvorm draagt bij aan afwisseling in straatbeelden en levert een vloeiende overgang naar het aangrenzende park op. Atterbury ging van het standpunt uit dat een perfect ontwerp nodig was om de suburb zo goed mogelijk te verkopen. Eerst de huizen en de openbare ruimte maken, de sociale vulling volgt daaruit vanzelf. De realisatie van Forest Hills Gardens is opgevat als een pure ontwerppoging, niet als opgave om een sociaal-ruimtelijk model gestalte te geven.

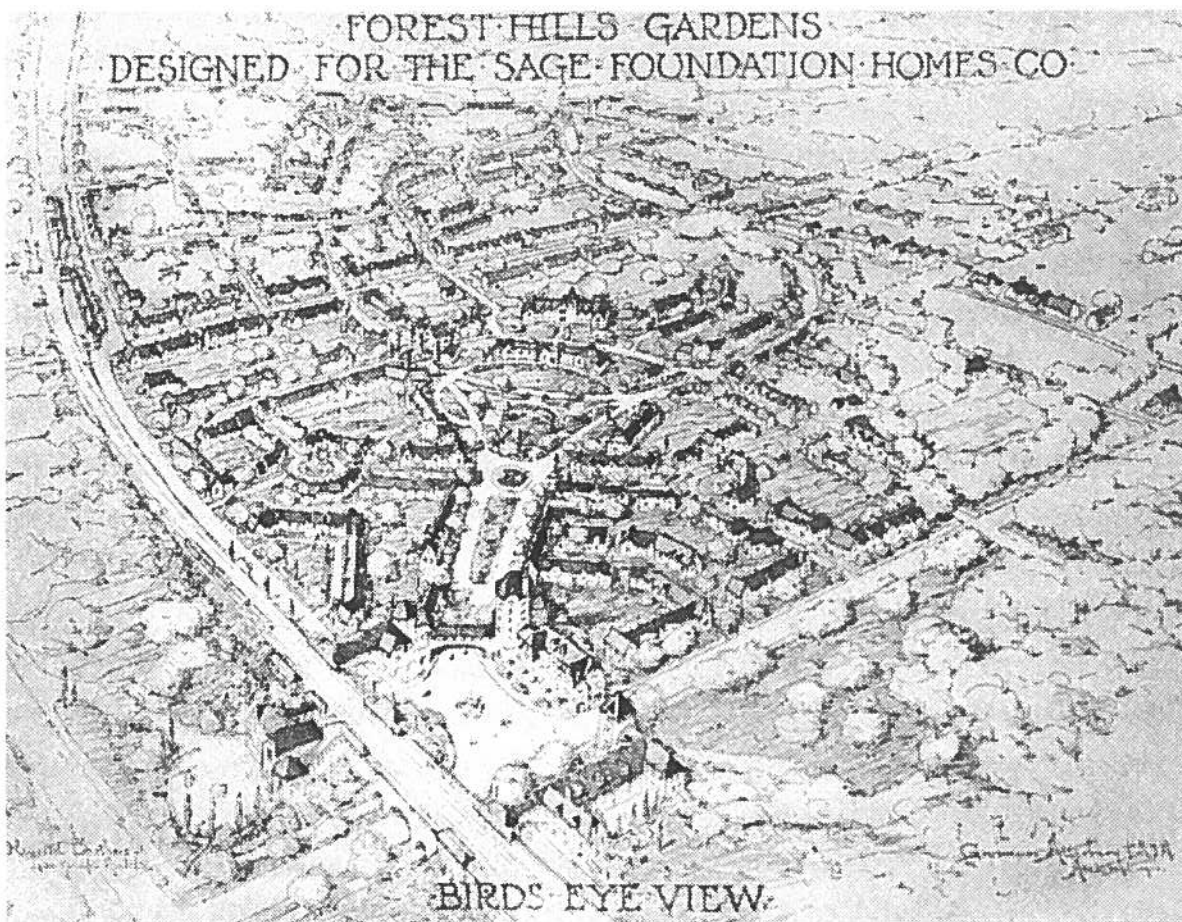
Verbinding van Amerika met de Europese tuinstadbeweging op sociaal vlak ontstond later, namelijk in 1923, het jaar van oprichting van de Regional Planning Association of America, de RPAA.³⁸ De RPAA was een lobby- en studieclub voor stedenbouw in metropolitane regio's; vergelijkbaar met de Garden City Association in Engeland, maar minder strak georgani-

seerd en aanmerkelijk kleiner. De standplaats was New York, de drijvende kracht werd gevormd door Clarence Stein en Lewis Mumford. De meeste leden waren architecten, met de praktische instelling om met elkaar goede oplossingen te bedenken voor volkshuisvesting en verkeersafwikkeling op de schaal van de wijk en de stad; Mumford zorgde dat daarnaast ook sociale doelstellingen en planning op regionale schaal in discussie kwamen. De banden tussen de Amerikaanse en de Europese tuinstadbeweging werden aangehaald door de organisatie in 1925 van de *International Town, City and Planning Conference* in New York, waarbij ook Ebenezer Howard aanwezig was. Het thema was de toekomst van de tuinstadbeweging en regionale ontwikkeling. Praktische uitvoering aan de tuinstadgedachte werd onder meer gegeven in Sunnyside Gardens (stadsdeel Queens, New York, 1924) en in Radburn (staat New Jersey, 1928).

In essentie waren dit pogingen om ondanks de erkenning dat de bewoners hun leven ingericht hadden op regionale schaal ook te voorzien in de behoefte aan sociale activiteiten en recreatiemogelijkheden in de eigen woonomgeving. Radburn is in ontwerperskringen een bekend voorbeeld van een verkavelingspatroon met gescheiden systemen voor auto- en voetgangersverkeer, dat optimale recreatieve routes en speel- en ontmoetingsmogelijkheden wil bieden. Daarmee kreeg het sociale aspect op blokniveau gestalte. Op buurtniveau gaf men aan het sociale aspect gestalte door als bouwsteen voor het wijkontwerp de 'neighbourhood unit' te kiezen.³⁹ Zo'n 'unit' is een samenhangend ontworpen groep van ongeveer vijfhonderd woningen met centraal daarin een basisschool. De sociale activiteiten hebben bij die school hun kristallisatiepunt. Met deze ontwerpprojecten was Radburn een sociaal-ruimtelijk model in beperkte zin: het bevatte wel gedachten over de manier van samenleven, maar niet over bestuur en economie; die aspecten van het model waren immers op de regionale schaal geregeld.

ONTWIKKELING RPAA

De RPAA werd, ondanks de geringe grootte van de groep, een invloedrijk orgaan.⁴⁰ Enkele leden bekleedden belangrijke posities, waaronder het supervisorschap van de New York's Commission on Housing and Regional Planning, en het auteurschap van een

Forest Hills Gardens, New York - Vogelvluichtperspectief, 1909

Radburn, New Jersey - Plattegrond van een plandeel, 1928.
Schaal 1:10.000.

regionale studie voor de staat New York (1926-1928), vervuld door het RPAA-lid Henry Wright. In deze studie werd de toepassing van tuinstadplanning op regionale schaal krachtig bepleit.

De invloed van de RPAA op de planningspraktijk duurde tot 1929. In dat jaar stortte de beurs op Wall Street in, met een economische crisis als gevolg. De overheid wilde de crisis bestrijden door anti-cyclisch te investeren. Dit beleid mondde uit in de 'New Deal', een programma voor investeringen in onder meer stedenbouwkundige projecten. Dit investeringsprogramma werd opgezet en uitgevoerd door allerlei organen die voor een deel speciaal in het kader van de New Deal waren opgericht. Voor de taakuitvoering van die organen werd ook een beroep gedaan op de RPAA leden, die verspreid over het land posities gingen bekleden in de uitvoering van het New Deal programma; dit gaf hen geen gelegenheid meer voor het beleggen en bijwonen van centrale bijeenkomsten. In 1932 viel de RPAA uiteen.

Samenvattend is de Amerikaanse tuinstadbeweging te karakteriseren als in hoofdzaak liberaal, niet gericht op hervorming, maar wel tijds omschakelend naar het schaalniveau van de regionale planning. Zij toonde aan dat alleen via een krachtige overheidsplanning en vanuit een doorwrocht regionaal plan van werkelijk zinvolle toepassing van tuinstadprincipes sprake kon zijn, wilden tuinsteden niet tot geïsoleerde kunstobjecten vervallen.

Conclusie

Howard heeft in *Garden Cities of To-morrow* (1902) een geïntegreerd sociaal-ruimtelijk model geschetst, waarvan de wortels teruggaan tot de coöperatief georganiseerde nederzettingen van idealistische pioniers uit het Amerika van rond 1875. Het model krijgt op papier gestalte als zelfstandige en complete lokale samenleving van overzichtelijke omvang (maximaal 32.000 inwoners). De stad heeft een semi-agrarische economie; de verhouding tussen groene (agrarische) ruimte en verstedelijkte ruimte is 5:1.

Howard zag in dit verstedelijkingsmodel de oplossing van de gezondheidsproblemen waarmee de grote industriële metropolen in die tijd kampten. Door industrie en werkgelegenheid te decentraliseren in

nieuwe, door bewoners zelf bestuurde nederzettingen, zou het geestelijk en lichamelijk welzijn van de bevolking aanmerkelijk verbeteren. Het zou een situatie scheppen, waarin ieder mens zich optimaal zou kunnen ontplooiën. Het was een model met een utopisch karakter.

In de eerste praktijktoepassing, in Letchworth (1903 en verder), is het model in grote lijnen gerealiseerd. Op een aantal aspecten echter is een aanmerkelijke reductie van het oorspronkelijke model waar te nemen. Het agrarisch gebied is kleiner dan in het ideaalmodel, en er is geen zelfbestuur. De ontwikkelingsmaatschappij werkte niet-democratisch. Het coöperatieve organisatie-model dat Howard voorstond werd niet doorgevoerd. De grondopbrengsten en beslissingen over grondbestemmingen bleven in handen van de oprichters, en dat waren liberalen.

Het tuinstadmodel van Howard, bedoeld als demonstratieproject voor sociale hervorming, ontwikkelde zich tot een model waarin de financiers de macht aan zich konden houden. Letchworth was eerder een oligarchie dan een coöperatie. De arbeidersbeweging hield zich afzijdig van het initiatief.

In sociaal opzicht gaapte er een grote kloof tussen utopie en realiteit. De realisatie van een tweede tuinstadproject, Hampstead Garden Suburb (1906 en verder), bracht een tweede reductie in het oorspronkelijke sociaal-ruimtelijke model aan. De tuinstad werd een tuinwijk, met een viermaal zo klein bebouwd oppervlak, zonder eigen werkgelegenheid, met een eenzijdig uit midden- en hogere klasse samengestelde bevolking, met een minimumpakket van eigen voorzieningen, en zonder semi-agrarische groene gordel.

De derde tuinstad, Welwyn, werd gerealiseerd in een tijd (1919 en verder) dat het model van een geheel op lokale schaal georganiseerde samenleving al niet meer paste bij de maatschappelijke realiteit. In plaats van aansluiting te zoeken bij de New Town-beweging, die stadsplanning op regionale schaal aanpakte, bleven de oprichters vasthouden aan een zelfstandig en onafhankelijk functionerende lokale samenleving. Alleen de ruimtelijke en vormgevingsaspecten konden daardoor nog enigszins een voorbeeldwerking verwerven in de vakwereld. Daarmee werd definitief bezegeld dat de Engelse tuinstadbeweging hoofdzakelijk betekenis kreeg voor het organiseren en ontwerpen van woonwijken; niet van steden of regio's.

Worden de Verenigde Staten in de beschouwing betrokken, dan wordt het geschetste beeld nog scherper. De oprichters van nieuwe nederzettingen waren volbloed liberalen, zij misten het maatschappelijk engagement van hun Engelse collega's. Met het revolutionaire stadsmodel van Howard voelden zij zich niet verbonden. De realiteit was voor hun van het begin af aan het startpunt, niet de utopie. Toch ontstond er aansluiting met de Engelse tuinstadbeweging; deze verliep via kringen van ontwerpers. De Regional Planning Association of America (RPAA) fungeerde hierin als ideeënmotor en communicatiemedium. De erkenning van de rol van de regio zit al in de naamgeving van dit orgaan besloten. De RPAA had tegelijk de ambitie om aangename woonmilieus op lokale schaal te ontwerpen en de ordening op regionale schaal beter aan te pakken. Scherper dan hun Engelse collega's zagen de Amerikanen in dat deze ambities niet in één model op te lossen waren.